

ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ПІСЛЯ ПОЛОНУ

PSYCHOLOGY OF A MILITARY SERVICEMAN'S LIFE AFTER CAPTIVITY

Серед усіх видів суворих випробувань з якими стикається військовослужбовець в ході ведення війни, особливе місце займає полон. Суттєво підбиваючи здоров'я військовослужбовця, звужуючи його подальші перспективи, травмуючи психіку й породжуючи важку психічну та моральну кризу – полон кардинально змінює життя особистості. Автори статті, проводячи тривалі заходи реінтеграції та пост-ізоляційного супроводу осіб, яких було звільнено з військового полону, розкривають особливості реадaptaції та протікання психічних станів військовослужбовців у перші чотири-п'ять тижнів після звільнення. З'ясовано, що сам факт фізичного повернення військовослужбовця з полону в мирне середовище, не є ознакою його повернення до звичного способу життя, притаманному до полону. Ретельна увага приділена перебігу протікання внутрішнього особистісного конфлікту, непростих спогадів, які мимовільно активізують механізми пам'яті колишніх військовополонених, породжують й призводять до повторної травматизації.

На сторінках статті розкрито особливості взаємодії членів родини з особистістю колишнього військовополоненого. В цьому контексті висвітлено як військовослужбовці з різним адаптаційним потенціалом та індивідуально-типологічними властивостями реінтегруються в соціум. Окремлено специфіку поведінки військовослужбовця, до дій якого під час перебування в полоні була прикута увага засобів масової інформації. Вперше доведено взаємозв'язок між соціальним інтелектом і трьома конституційними типами особистості військовослужбовця (ендоморф, мезоморф та екторморф), що в підсумку дало змогу з'ясувати наскільки цей взаємозв'язок є запорукою ефективної адаптації до мирного життя звільнених із полону осіб.

Ключові слова: військовий полон, поведінка, звільнення з полону, психіка військовополо-

неного, непрохані спогади, соціальний інтелект, адаптація до свободи.

Among all types of severe challenges, that servicemen have to face during war, captivity is experienced differently. By significantly undermining serviceman's health, narrowing his future prospects, injuring his psyche and leading to a severe mental, moral crisis, captivity dramatically changes the life of an individual.

After supervising long-term reintegration and post-isolation support of people released from captivity, the author of the article reveals the peculiarities of readaptation and mental state of servicemen in the first four to five weeks, after being released from the captivity. It was found out, that the mere fact of a soldier's physical return to a peaceful environment does not signify his return to the usual way of living, which he had before the captivity. Particular attention is paid to the course of interpersonal conflict, undesired memories, which involuntarily activate the memory mechanisms of the former prisoners of war, subsequently generating and leading to re-traumatization.

The article reveals the peculiarities of the family members' interaction with the personality of a former prisoner of war. In this context, it is highlighted how servicemen with different adaptive potential and individual-typological characteristics reintegrate into the society. The specifics of serviceman's behavior, whose actions in the mass media spotlight were outlined. For the first time, the interconnection between social intelligence and the three constitutional personality types of servicemen (endomorph, mesomorph and ectomorph) had been proven, which made it possible to determine the extent to which this relationship is the key to the effective adaptation to peaceful life of freed prisoners.

Key words: prisoner of war, behavior, release from captivity, psyche of a prisoner of war, undesired memories, social intelligence, adaptation to freedom.

УДК 159.9:341.341

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.21>

Хміляр О.Ф.

д.психол.н., професор,
начальник кафедри суспільних наук,
полковник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

Апальков В.В.

ад'юнкту кафедри суспільних наук,
полковник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

Постановка проблеми. Розпочинаючи роботу над цією публікацією, мимовільно згадалися слова мудрого старого Директора школи, закарбовані на сторінках листа, що Директор надсилав кожному вчителю, якого брав на роботу: «Шановний учителю! Я пережив концтабір, мої очі бачили те, чого не має бачити жодна людина на Землі: як фахові інженери споруджують газові камери; як кваліфіковані лікарі отруюють дітей; як добре підготовлені медичні сестри вбивають немовлят; як випускники закладів вищої освіти розстрілюють, гвалтують і спалюють дітей та жінок... Тому я не довіряю освіченості! Водночас прошу Вас допомагати учням ставати людьми. Ваші зусилля ніколи не мають призвести до появи чудовищ із науковими ступенями, добре тренованих психопатів, освічених Ейхманів. Читання, письмо, арифметика важливі лише

тоді, коли допомагають нашим дітям стати більш Людяними!». Ми впевнені, слова Директора школи не мають кордонів і покликані лунати крізь час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Працюючи впродовж 2011–2012 років із викладачем кафедри психології та педагогіки Валентином Савінцевим над розділом «Психологічні аспекти полону» [1, 329–338], ми на той час не до кінця вірили, що мине буквально декілька років і через горнило військового полону, що безумовно займає особливе місце серед суворих випробувань війни, пройде декілька тисяч наших співвітчизників. Проблема полону займе значне місце в наукових розвідках Віталія Апалькова, Станіслава Асеева, Мальвіни Грушко, Віктора Карпова, Василя Лефтерева, Андрія Побідаша, Олександра Тімченка, Юрія Широкова. А світовий бестселер Віктора

Франкла «Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі» [2] українським книжковим виданням «Клуб Сімейного Дозвілля» в термін із 2016 по 2022 рр. перевидаватиметься сім разів багатомільйонним тиражем.

Мета статті покликана розкрити психологію поведінки військовослужбовця впродовж перших чотирьох-п'яти тижнів після повернення з ворожого полону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юрій Широбоков, досліджуючи психологію сучасного військового полону зауважує, що на сьогодні ця проблема вивчена недостатньо. У більшості військово-психологічних праць полон постає як свого роду «побічний» підсумок будь-якої війни, а військовополонені лише фігурують у довгому переліку людських і матеріальних втрат [3, 139]. У концепції Ервінга Гоффмана полон декодується як тотальний інститут десоціалізації особистості. Позбавивши людину контактів із зовнішнім світом, такий інститут перетворюється в особливий замкнутий світ [4].

Значна кількість праць психологів (Бруно Беттельхейм, Ехо Кохен, Вешлі Краль, Віктор Франкл, Юрій Широбоков) спрямована на розкриття психології військовополонених після потрапляння в концтабір і насамперед на з'ясування особливостей психічних реакцій ув'язнених, умовно поділених на три фази: шоку потрапляння в табір, типових змін характеру під час тривалого перебування в таборі, звільнення [5; 6; 7]. Особливий вектор досліджень спрямовано на виявлення шансу вижити у військовому полоні залежно від ставлення людини до життя, її духовної настанови в конкретній ситуації (Джордж Нардіні, Н. Хофмейер, М. Хертел-Вульф) [8]. Будь-яка спроба підняти дух людей у концтаборі припускала, що вдасться їх спрямувати на якусь мету в майбутньому. Той із полонених, хто більше не може вірити у своє майбутнє, вважається втраченим. Прийнято думати, що разом із майбутнім він втрачає і духовний стрижень, внутрішньо ламається й деградує як тілесно, так і душевно. Мужність жити напряму залежить від того, чи має людина віру в сенс життя (Віктор Франкл) [2].

Зважаючи на зазначене, услід за Юрієм Широбоковим найбільш дієвою теоретико-методологічною основою дослідження психології життя військовослужбовця після полону ми вважаємо ідею міждисциплінарного синтезу, під яким розуміємо взаємозумовленість різних підходів і методів, що використовує психолог у процесі дослідження. Міждисциплінарний синтез, здійснюваний у конкретних просторово-часових межах, є, на наш погляд, найбільш адекватною стратегією за умови безпрецедентного розширення дослідницького поля

такого складного соціально-психологічного феномена, як військовий полон [3].

Методи дослідження. Для досягнення мети статті нами використано методи аналізу, синтезу, порівняння та спостереження. Серед емпіричних методів – методику «Діагностики соціального інтелекту» Джоя Гілфорда й Мауріна Саллівена, результати якої дали змогу з'ясувати наскільки соціальний інтелект військовослужбовців трьох конституційних типів (ендоморфа, мезоморфа та екторморфа за Уільямом Шелдоном) звільнених з полону є запорукою ефективної адаптації до мирного життя.

Результати та обговорення. З'ясовано, що відряджаючись на передову, військовослужбовець підсвідомо розуміє про існування ризику бути вбитим, скаліченим чи потрапити в полон. На війні ризик та небезпека повсюди його супроводжуватимуть. Серед амбівалентного забарвлення думок, що калейдоскопічно змінюються, військовослужбовця з неймовірною силою тривожить одна: «Чи виживу я в разі потрапляння в полон?». Жодних гарантій, що б містили стверджувальну відповідь на сьогодні не існує. За таких умов уява військовослужбовця продукує фантазмагорію ірраціональних страхів. Залежно від типології особистості страх може виступати як фактором стресу та фрустрації, так і ресурсом для подолання перешкод [9; 10].

За умов тривалої самотності страх суттєво посилюватиме протікання низки негативних психічних станів. Так, стан страху й психічного напруження, що нагнітається впродовж усього періоду перебування в полоні, позначається на характері, міміці та рухах військовослужбовця, роблячи його скутим і стривоженим [10; 11; 12]. Хронічне недоїдання в полоні руйнує здоров'я. Згодом тіло пожирає власний жир та навіть м'язи [2]. На психічному рівні це призводить до апатії, уповільнення реакцій, послаблення концентрації уваги й пам'яті. Тіло та обличчя військовополоненого випромінює напруженість, яку він самотужки не спроможний а ні усвідомити, а ні регулювати. Його внутрішній світ повністю психічно спустошений.

Психічні стани військовослужбовця в перші тижні після звільнення з полону. Звільнений із полону військовослужбовець у перші тижні схильний до деперсоналізації. Він ще не може по-справжньому радіти життю, оскільки має спочатку навчитися цьому, бо розучився. Якщо в перший день свободи те, що відбувається, здається йому чудовим сном, то далі минуле почне здаватися йому лише більш ніж кошмарним сном. У своїй праці «Стійкість» Ерік Грейтенс, «морський котик» у минулому, зазначив, що за сім років полону на долю одного полоненого може випасти більше страждань, ніж інші люди змогли б

вистраждати за сім життів [13]. Військовий полон звучує перспективи особистості, оскільки відбирає здоров'я, травмує психіку й краде дорогоцінний час, що мав бути використаний для особистого розвитку.

Особистість військовослужбовця після звільнення з полону є дезадаптованою за всіма рівнями піраміди Абрахама Маслоу. На фізіологічному рівні колишній військовополонений зазнає повного позбавлення статевого життя, якісного харчування та здорового сну. За таких умов актуалізуються старі (хронічні) захворювання чи виникають нові. Для позбавлення полонених намірів чинити опір чи вдатися до втечі їх тримають у надголодь. У такому разі військовослужбовцям ледь вистачає сил, щоб підтримувати базові життєві функції організму. Безпековий рівень підлягає цілковитому руйнуванню з боку поневолювачів, адже полонений зазнає шкоди здоров'ю (аж до каліцтва чи смерті), позбавляється наявного майна, його плани на майбутнє також зазнають краху. Соціальний рівень руйнується через обмеження у спілкуванні з рідними та друзями. Рівень поваги зазнає руйнації шляхом цілковитого презирства до особистості полоненого й регулярного приниження. Попередні особисті досягнення нівелюються через їх нездатність бути корисними в умовах полону, а самозвинувачення призводять до втрати самоповаги. На рівні самовираження військовополонений стикається з необхідністю позбутися попередніх моральних норм, оскільки в полоні вони не діють.

Військова психологія рясніє прикладами утримання військовослужбовців у полоні протягом двох десятиріч [1; 11; 14; 15]. Реальність повернення з нього містить у собі одночасно здобутки й перестороги. Найбільш вдалим, на нашу думку, поясненням цього процесу є його порівняння з підкоренням Евересту [16]. Адже перебування на піку вершини передбачає обов'язковий подальший спуск, що є надзвичайно небезпечним процесом. У контексті нашого дослідження спуск із вершини прирівнюється до заходів реінтеграції та відновлення військовослужбовця. Широко відомим є той факт, що зважаючи на психічну та фізичну виснаженість організму й небезпечність маршруту, з вершини до базового табору доходять не всі. У цьому сенсі процес звільнення з полону тотожний підкоренню Евересту, адже не всі військовослужбовці здатні відновитися після повернення з полону та повернутись у соціум до звичного життя.

Соціальне оточення колишнього військовополоненого. Після звільнення полонений потребує психологічної допомоги. Саме звільнення як раптове зняття душевного гніту небезпечно у психологічному відношенні. Ця небезпека з характерологічного погляду є не

що інше, як психологічний еквівалент кесонної хвороби. Так само, як фізичне здоров'я водолаза опиниться в небезпеці, якщо його раптово підняти на поверхню (після перебування під високим атмосферним тиском), морально й душевно здоров'я людини, раптово звільненої від психічної напруженості, також може постраждати [2, 104].

Віктор Франкл справедливо наголошує, що окрім моральної деформації, викликаной раптовим звільненням від душевного пригнічення, існує два фундаментальних переживання, які пригнічують поведінку звільненого з полону військовослужбовця, а саме гіркота та розчарування на етапі повернення до колишнього життя. Гіркоту може спричиняти безліч дрібниць. Після повернення до колись рідного міста Віктор Франкл зауважував, що в багатьох місцях його зустрічають лише потисканням плечей і банальними фразами. Окрім почуття гіркоти він неодноразово запитував себе: «Для чого я все це витерпів?» [2, 105]. Коли Франкл майже повсюди чув одне й теж: «Ми нічого про це не знали», «Ми також страждали», – то знову запитував себе: «Невже вони не можуть сказати мені нічого кращого?» [2, 105].

Свято повернення з полону обертається на стрес не лише для полоненого, але й для родини, оскільки відбудовування стосунків вимагає нових підходів, нового мислення, нових цінностей у взаєминах, нового порядку у звичних речах та побуті. «Колишньому полоненому, як пише Віктор Франкл, потрібне не зняття напруги за будь-яку ціну, а усвідомлення потенційного сенсу. Людина потребує не гомеостазу, а так званої «ноодинаміки», тобто духовної рушійної сили в полярному полі напруги, де один полюс – це сенс, який треба наповнити, а другий – це людина, яка здійснює це» [2, 115]. Цей процес не проходить безболісно. Психологічний стан військовослужбовців після звільнення характеризується пригніченістю усіх психічних функцій [6; 8; 11]. Самотність і відсутність співчуття – характеристика душевного стану таких військовослужбовців. Їм притаманна відлюдькуватість та недовіра. Відлюдькуватість військовослужбовця є наслідком втечі у власний внутрішній світ, де відбувається рефлексія набутого травматичного досвіду й намагання інтегруватися у новий світ із його (недосяжними на думку колишнього полоненого) стандартами та очікуваннями. Замкненість і мовчазність тут виступає як захисний механізм.

Моральний стан звільненого військовослужбовця відзначається значним спустошенням його внутрішніх резервів. Щоб почати жити заново чи відновити попереднє життя звільнена особа намагається віднайти необхідні їй відчуття. У її психіці вони мають закласти необхідний базис, що буде поштовхом до нового

життя – того, про яке вона мріяла, заради якого пройшла через нелюдські тортури, піднімалася після нелюдських кривджень та наруг. Звільнена особа відшукує відчуття скрізь – у людях, їх ставленні до себе, довколишньому середовищі, іноді у природній красі, спорті. Колишній полонений шукає те, що стане для нього винагородою (або принаймні компенсацією) за пережите, тоді як відсутність здорового співчуття завдає йому шкоди. Внутрішній вакуум вимагає наповнення новим сенсом для подальшого життя, адже сенс, що надав сил вижити в полоні, після звільнення втрачає над людиною свою силу [2].

Часто психологічна проблема військовослужбовця коріниться у спектрі переживань внутрішнього конфлікту чи психічної травми. Несвідомо особистість тримається за травматичний досвід, що ототожнюється нею з власною самістю. Тригери різної природи здатні запускати механізми пригадування обставин полону з його переживаннями [5; 10; 12]. Спогади про перенесені тортури викликають у звільнених осіб повторну психічну реакцію, що наближається за силою відчуттів до первинної. Мимовільні спогади подекуди наближають свідомість полоненого до переживання фізичного болю. Не завжди контрольовані реакції можуть містити акти агресії щодо власного ества чи довколишніх, виражатися в різних формах втечі – від замкненості в собі до фізичної віддаленості.

Оскільки в полоні особистість піддається нелюдським тортурам і подекуди примусово долучається до актів насилля над іншим полоненим, її психіка зазнає значної шкоди й протягом деякого часу «черствіє», втрачає чутливість до прояву насилля та здатність до емпатії. Опираючись на погляди Віктора Франкла й результати власного досвіду, можемо стверджувати – протягом перших тижнів після звільнення особи примітивного складу не можуть позбутися впливу жорстокості, що оточувала їх у полоні. Звільнившись, вони вважають, що можуть користуватися своєю свободою безжально й свавільно. Подекуди такі військовослужбовці свою поведінку виправдовували тим, що самі зазнали жаклих випробувань [2, 104]. Спогади про вказані події завдають душевного болю й надають привід до самозвинувачень. Коло стресу через спогади та самозвинувачення таким чином замикається, що може призвести до проявів суїцидальної поведінки.

Посттравматичний стресовий розлад осіб, звільнених із полону. Біля 96 % осіб, які повернулися з примусової ізоляції, свідчать про застосування до них різних форм фізичного насилля, тортур, жорстокого поводження з метою посилення фізичних та психологічних страждань. Серед видів насилля

використовувалися наступні: 1) пиляння зубів напилком, вибивання зубів плоскогубцями; 2) підвішування за руки на ланцюгу; 3) встромляння дротів у вуха для пробиття барабанної перетинки, гасіння цигарок у вухах; 4) заборона відвідування туалету для справляння природних потреб; 5) залишення в камері самого без світла на кілька тижнів; 6) ненадання їжі, води; 7) побиття руками, ногами, гумовими палками, предметами меблів, що могло тривати до 12 год. (особи, які це здійснювали, змінювались); 8) імітація розстрілу; 9) тортури електричним струмом «Тапіком»; 10) придушення; 11) прострілювання обох ніг; 12) переломи (відрізання) пальців рук і ніг, зрізання нігтів; 13) виколування очей; 14) згвалтування; 15) примушення до публічного наклепу та участі у зйомці пропагандистських відео. Переважна більшість військовослужбовців, які перенесли жакіття полону, мають ознаки посттравматичного стресового розладу різного ступеня прояву. Посттравматичний стресовий розлад військовополоненого – це коли минуле для нього не відбулося, як минуле [17]. У військовополонених простежується емоційне оніміння, уникнення низки стимулів зовнішнього середовища, флешбеки, нічні кошмари, інтрузивні спогади.

Особливе місце серед методів психічного тиску посідає ізоляція військовополоненого. Довготривала ізоляція в поєднанні із засобами фізичного тиску доводить особистість полоненого до межі зневіри у власних поглядах і створює підґрунтя для їх зміни. Поневолювачі, відчуваючи захоплення від власної відваги щодо беззахисних полонених, майстерно застосовують метод «батога та пряника» [18]. Наслідуючи певну історичну традицію катувань, свідчення полонених приймаються лише по завершенню акту знущань. Використання багаторазового наближення полоненого до смерті (удушення, утоплення, імітація розстрілу) дає змогу вплинути на його свідомість і поведінку. У цьому контексті варто зауважити, що ступінь гуманізації суспільства ворогуючих сторін значною мірою впливає на ставлення та особливості утримання військовополонених.

Створення інформаційного вакууму в поєднанні з дозованим наданням викривленої інформації (декларування вигаданої воєнної перемоги над іншою стороною протиборства) закладає підґрунтя для успішної індоктринації та ідейної перелаштованості особистості полоненого. Метою вказаних дій є зміна його картини світу, що є тріумфом процесу індоктринації. Через навіювання, переконання й пропаганду полоненим особам вкладають так звані «віруси свідомості», спрямовані на руйнування їхніх світоглядних підвалин. З їх допомогою формується нова, наперед перед-

бачувана ідентичність особистості військово-полоненого.

Коло спілкування військовополоненого. Життєвий досвід полонених наповнений речами, про які вони не прагнуть нікому розповідати, оскільки зрозуміти їх може лише колишній полонений. Час від часу звільнена особа відчуває прірву, що простягається поміж нею та іншим світом [11; 14]. Відчуття провини може тривалий час не полишати колишнього військовополоненого й він потребує допомоги психолога та проведення фахових реінтеграційних заходів. Ніхто не знає, за що саме картає себе звільнена особа й що прагне приховати. І з цим багажем військовослужбовця намагається інтегруватися до нових для нього реалій, ведучи іноді подвійне, приховане життя. Думки колишнього полоненого досить амбівалентні. Він не впевнений, що вчинені ним у полоні дії можуть вірно сприйматися та інтерпретуватися в мирному соціумі людьми, які ніколи не знали, що таке війна й жах полону.

Якщо певні вчинки військовослужбовця не будуть з'ясовані опосередковано, вони свідомо будуть ним замовчуватися під час кожного спілкування. Свідчення таких осіб можуть бути неправдивими з мотивів власної безпеки. Тому вивченню та перевірці підлягають усі набуті в полоні навички й повадки. Полонені, схильні до рефлексії, вбачають у тому, що з ними сталося, розплату за колишні погані вчинки. Ерік Фромм у своїй праці «Людина для самої себе» зазначає, що людині притаманна потреба відшукувати відповіді на питання про сенс життя та визначати ті норми, відповідно до яких вона має жити. Порушуючи норми, які особистість встановила сама для себе, вона відчуватиме почуття провини й підсвідомо очікуватиме за це покарання. Численні свідчення звільнених осіб є цьому підтвердженням [19].

Військовослужбовцю, який повернувся з полону, як і будь-якій здоровій людині, притаманна не лише непереборна жага до життя, але й потреба бути прийнятим іншою особою. Тривалий час після звільнення він може віднаходити розуміння та моральну підтримку лише поміж осіб, які також перебували в полоні. Ведучи тривале спостереження за такими військовослужбовцями, ми неодноразово пересвідчувалися, що вони поєднані особливим «братерством», посвяченим у яке може бути лише той, хто зазнав травматичного досвіду полону. У цьому зміненому світі вони «самотні серед людей» у своїх переживаннях та очікуваннях. Увесь подальший час звільнені особи змушені жити серед людей, які до них мають амбівалентне (упереджене) ставлення від почуття жалості до презирства, що також є перепорою для їх гармонійної інтеграції в соціум.

Адаптація до свободи. Процес адаптації колишніх полонених до життя на свободі потребує відновлення фізичного та психічного здоров'я. Зміна зовнішніх умов існування військовослужбовця ініціює початок процесу поступового витіснення або заміни старих звичок на нові, зокрема відбувається їх витіснення із свідомості людини. Водночас із звільненням від старих звичок відбувається спад психічного напруження, у якому полонені перебували більшість часу [2; 3; 9; 11; 17].

З метою з'ясування наскільки соціальний інтелект військовослужбовців трьох конституційних типів (ендоморфа, мезоморфа й екторморфа за Уільямом Шелдоном) [20], звільнених із полону, є запорукою ефективної адаптації до мирного життя, кожному з них пропонувалося розв'язати низку задач, закодованих у методиці Джоя Гілфорда та Мауріна Саллівена «Діагностика соціального інтелекту». У дослідженні соціальний інтелект визначався як здатність колишнього полоненого володіти кодами спілкування, декодувати думки, почуття, наміри іншої людини й відповідним чином регулювати поведінку щодо неї [21]. Належний його рівень забезпечує регуляцію дій і вчинків військовослужбовців, розуміння мовної продукції людини, а також її психомоторних символів (міміки, поз, жестів) [21].

Установлено, що такі риси військовослужбовця-ендоморфа, як доброзичливість, схильність до співчуття, високий рівень довірливості, привітність і поступливість після звільнення з полону зазнають суттєвих змін (рис. 1).

Високий рівень емпатії ендоморфа нарівні з вище середнім рівнем соціального інтелекту, що притаманний 51 % досліджуваних осіб, робить їх досить вразливими. Спостерігаючи за ендоморфами із середнім (64 %) та вище середнього рівнем соціального інтелекту (51 %) виявлено, що їм найскладніше відмежуватися від свого минулого, оскільки їх внутрішній світ зруйнувався в ту саму мить, коли вони потрапили в полон. Вдаючись до численних спроб раціоналізації пережитих моментів полону, володіючи образним, художнім мисленням, військовослужбовці тривалий час прагнуть здолати «екзистенційний хаос» власної психіки. Водночас військовослужбовці-ендоморфи з низьким рівнем соціального інтелекту (17 %) до умов мирного життя адаптуються менш болісно, оскільки рідше вдаються до самоаналізу та рефлексії власного «Я».

Військовослужбовців мезоморфного типу з вище середнім (14 %) та середнім рівнем (56 %) соціального інтелекту вже через три-чотири тижні після повернення з полону виокремлює на фоні інших типів уміння справлятися зі складними життєвими ситуаціями, які вони прагнуть вирішувати поведінково через зміну

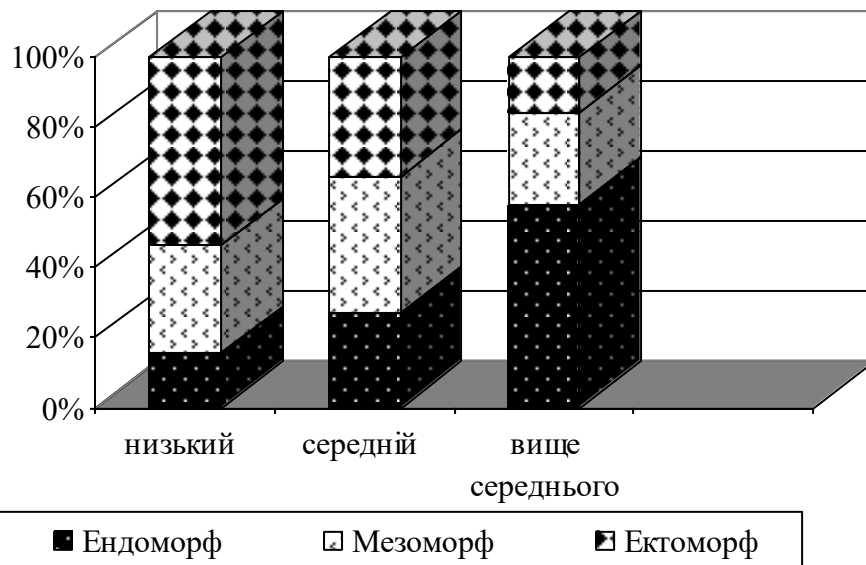

Рис. 1. Взаємозв'язок соціального інтелекту і конституційного типу особистості звільненого з полону військовослужбовця

світу навколо себе. Водночас надмірна хоробрість, схильність до ризику, різноманітних авантур, а також прагнення домінувати будь-якою ціною в них різко знижується. Військовослужбовці-мезоморфи з низьким рівнем соціального інтелекту (30 %) тривалий час після звільнення з полону проявляють застрягаючий тип акцентуації характеру, досить потайливі у своїх почуттях і думках, на рівні з тривалим усамітненням подекуди проявляють вербальну агресію до рідних та близьких, що в подальшому переростає в особистий неспокій.

Високий рівень підозрілості, притаманний військовослужбовцям-ектоморфам у повсякденному житті, кардинально загострюється після повернення з полону. Незалежно від рівня розвитку соціального інтелекту ектоморфи, адаптуючись до мирного життя, відчувають щоденну психічну напруженість. Постава таких осіб сигналізує про скутість. Виявлено, що військовослужбовці-ектоморфи, старші 50 років і маючи середній рівень соціального інтелекту (19 %), значно швидше адаптуються до мирних буднів. Натомість досліджувані віком 21–38 років (24 %) більше часу проводять на самоті, досить потайні й здебільшого інтровертовані, не прагнуть нікого впускати в пережитий ними світ.

Переживання в полоні нарівні з набутим там досвідом зазвичай докорінно змінює особистість військовослужбовця, що стає на заваді у порозумінні з рідними й близькими. Вони сповнені бажання повернути полоненого як втрачену частину власного життя та власного соціуму. Слід зазначити, що протягом перших днів і тижнів спілкування близькі особи відчувають розчарування у своїх очікуваннях, адже

сам факт фізичного повернення військовослужбовця ще не означає його повернення до звичного способу життя, що було до полону. Звільнення військовослужбовця з полону є водночас кінцем і початком: закінчилися часи тортур і злиднів – розпочався час лікування та психологічного відновлення.

На етапі відновлення звільнені особи негативно сприймають родинну опіку, що може виражатись у роздратованості чи агресії [11]. Звільнений військовослужбовець та його родина мають знову пройти шлях пізнання один одного. Має відбутися процес адаптації членів сім'ї до близької людини. Родина повинна оновити втрачені стосунки, звикнути та підлаштуватись один до одного. Поновлення вимагають і соціальні ролі, які протягом тривалого часу ними не виконувалися, як результат – зазнали руйнівного впливу часу. Полон впливає і на розподіл обов'язків у сім'ї. Функції та обов'язки полоненого виконував хтось інший із членів родини. Після звільнення військовослужбовця його сім'я очікує на повернення до виконання ним своїх соціальних ролей (чоловіка, батька, сина) та обов'язків (годувальника, захисника).

Зовнішнє середовище також значною мірою впливає на особистість колишнього військовополоненого, адже надзвичайно різною є така переміна. Відчуваючи значну увагу до себе (що є частиною суспільного запиту), сім'я звільненого військовослужбовця певний період часу вимушена підігравати очікуванням гостей і представників засобів масової інформації, аби задовольнити їхні очікування. У веденні такої гри родина відчуває свій обов'язок [10]. Протягом цього періоду звільнена особа може

потай картати себе за нездатність демонструвати очікуваних від неї реакцій.

Латентну загрозу військовослужбовцю та його родині (на етапі полону) складає уявна ідеалізація їх майбутнього життя. Ідеалізація власних уявлень щодо подальшого спільного життя після звільнення виступає чинником, що апіорно завищує взаємні очікування. Вдавання у свідомості до «вигаданого життя» з людиною, якої немає поруч, дає надію та відчуття щастя, водночас розмиває в пам'яті справжні риси її характеру. Об'єкт жадання подумки наділяється (ідеалізується) якостями, якими насправді не володіє. Такі дії є психологічною підтримкою допоки не мине розлука [2; 3; 5]. Після повернення військовослужбовця додому наслідки «уявного життя» проявляються в завищеному рівні очікувань і спотвореному сприйнятті особистості. Зазвичай очікування родини не виправдовуються, оскільки з полону повертається у всіх відношеннях «інша» людина. Різниця в «очікуваному» та «наявному» неодмінно призводить до певного розчарування й сімейних драм. Відновлення сімей після полону є соціально значущим і бажаним явищем. Відбудовування родинних стосунків доводиться розпочинати майже з нуля.

Градація осіб, звільнених із примусової ізоляції. Згідно з аналітичним звітом за результатами роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції у 2017–2018 рр., існує проблема «градації» таких людей. Коли перебування в ізоляції широко висвітлювалось у ЗМІ, після повернення до людини можуть ставитись і як до зрадника, і як до героя. У разі сприймання військовополоненого як героя у нього може виникнути проблема «зірковості» [17]. При чому в перший час після повернення увага до такої особи є надмірною, їй надається різного роду допомога. Але з часом інтерес людей та ЗМІ до неї згасає, позаяк її матеріальний, психологічний стан зокрема не змінюється або може мати навіть негативну динаміку, і така особа однаково потребує кваліфікованої допомоги. Водночас зменшення уваги до колишнього полоненого призводить до поглиблення психологічних проблем.

Висновки. Зазначимо, що неоголошеною стратегією поведінки полоненого стає розширення меж дозволеного. Сучасні методи психічного тиску в поєднанні з фізичними тортурами спроможні створити необхідне підґрунтя для його успішної індоктринації. За таких умов вважаємо за необхідне проводити підготовку військовослужбовців до можливого потрапляння в полон та виживання у ньому з урахуванням зазначених вище ризиків і небезпек.

Звільнення з полону – є лише первинним, багаторівневим етапом реадaptaції військовослужбовця до мирного соціуму. Сам

факт його фізичного повернення ще не означає повернення до звичного способу життя, що було до полону. Реінтегруючись в мирне середовище колишній військовополонений має по-новому вибудувати систему взаємин з оточуючими, йому слід допомогти відчутти себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю. Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до мирного життя в обов'язковому порядку має передбачати медичну підтримку і лікування, а також психологічну, соціальну та правову допомогу. Цей процес не минає безболісно. Родина, у яку повертається військовослужбовець, так само потребує уваги й підтримки фахових психологів, як і сам військовополонений. Запорукою успішного відновлення фізичного та психічного здоров'я особистості військовослужбовця може стати кропітка праця тандему «психолог – родина». З плином часу військовослужбовець повертається до повноцінного життя, надолужуючи активною діяльністю втрачений у полоні час. Перспективними напрямками подальших досліджень ми вважаємо визначення ефективних шляхів і методів психологічного впливу спрямованих на відновлення оптимальної працездатності й формування у військовослужбовця адекватної психологічної реакції на перебіг і наслідки перебування в полоні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід: підручник у 2 ч. Ч. 1. Київ: НУОУ, 2012. С. 329–338.
2. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 159 с.
3. Ширококов Ю. М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону: монографія. Харків: ТОВ «В СПРАВІ», 2020. 476 с.
4. Hoffmann E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. New York, 2018. 752 p.
5. Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. In: Abnorm. Psychol. Albany 38, 1943. P. 432.
6. Cohen E. A. Human Behavior in the Concentration Camp. London, 1954. P. 137.
7. Kral V. A. Psychiatric Observations under Severe Chronis Stress. In: Amer. J. Psychiat. 108, 1951. P. 185.
8. Nardini J. E. Survival Factor in American Prisoners of War of the Japanese. In: Amer. J. Psychiat. 109, 1952. P. 242.
9. Helweg-Larset P., Hoffmeyer H., Kieler J., Hess-Thaysen E., Hertel-Wulff M. Famine Disease in German Concentration Camps etc. Copenhagen, 1952. P. 154.
10. Apalkov Vitalii. Black hole of captivity in the Universe of war. Scientific journal of Polonia university periodyk naukowy akademii polonijnej. 2021. V. 44, nr. 1. P. 9–16.
11. Асєєв С. Світлий шлях. Історія одного концтабору. Львів: вид-во Старого Лева, 2020. 448 с.

12. Хміляр О. Ф. Психологія поведінки військовослужбовця в полоні. Застосування Сухопутних військ ЗС України у конфліктах сучасності: матеріали наук.-практ. конф., 16 листопада 2017 р. Львів : Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. С. 132–133.

13. Грейтенс Ерік. Стійкість: тяжко виборена мудрість для ліпшого життя. Харків : Фабула, 2021. 432 с.

14. Глуховський В. С. Мої спогади. Київ : Основа, 2008. 152 с.

15. Едвин Е. Двингер. Армия за колючей проволокой. Дневник немецкого военнопленного в России 1915–1918 гг. Москва.: ЗАО «Центрполиграф», 2004. 350 с.

16. Гойзенга Йоган. Людина граюча. Київ: Азбука-Аттикус, 2019. 400 с.

17. Реінтеграція та пост-ізоляційний супровід осіб, звільнених з примусової ізоляції: особливості роботи

в умовах гібридної агресії. Аналітичний звіт за результатами роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції 27.12.2017 та 24.01.2018 (уточнений). Київ, 2018. 166 с.

18. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло. 3-те вид. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 592 с.

19. Фромм Е. Людина для самого себе. Психоаналіз і етика. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. С. 34–55.

20. Шелдон У. Анализ конституциональных различий по биографическим данным. Психология индивидуальных различий. Тексты. 1982. С. 252–261.

21. Хміляр О. Ф. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості : монографія. Київ : ТОВ «Контекст Україна», 2016. 380 с.

22. Красницька О. В. Депривація військовослужбовців, які виконують завдання у відриві від основних сил, та в умовах полону. Вісник Національного університету оборони України. 2022. № 2 (66). С. 50–63.